

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΛΕΥΚΑΔΟΣ

Συνδιοργάνωση: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ

Πρακτικά 2ου Διεθνούς
Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου

6-8 Δεκεμβρίου 2013
Ι.Π. Μεσολογγίου

Γενική Επιμέλεια

Ολυμπία Βικάτου, Δρ Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη ΕΦΑΑΙΤΛ
Βίβιαν Στάικου, Αρχαιολόγος ΜΑ, ΕΦΑΑΙΤΛ
Φωτεινή Σαράντη, Δρ Αρχαιολόγος ΕΦΑΑΙΤΛ

Φιλολογική Επιμέλεια

Παναγιώτης Κοντός, Καθηγητής Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Εκτύπωση: ΑΡΧΕ-ΤΥΠΟ – Μυταράς Ε. & ΣΙΑ ΟΕ

**© 2018 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ & ΛΕΥΚΑΔΟΣ
– ΑΙΤΩΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ**

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του ΥΠΠΟΑ και με την ευγενική υποστήριξη χορηγών.

Απαγορεύεται η με οποιαδήποτε τρόπο η αναπαραγωγή του συνόλου ή μέρους του παρόντος, με οποιοδήποτε μέσο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτογραφικό ή άλλο, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

Οι μελέτες απηχούν αποκλειστικά τις απόψεις των συγγραφέων. Τυχόν λάθη ή παραλείψεις βαρύνουν τους ίδιους.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Λεπτομέρεια απο ψηφιδωτό δάπεδο σε λουτρό ελληνιστικών χρόνων της Αλικυρνας. Επεξεργασία: Α. Αλεξάκη.

Σχέδιο σελ. 3: Πήλινος δίσκος με ανάγλυφη διακόσμηση σκηνής απο τον μύθο του Ακταίωνα. Αλικυρνα, ελληνιστικοί χρόνοι. Σχεδίαση: Α. Μετσοβίτη.

ISBN: 978-960-386-357-1

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
& ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ
& ΛΕΥΚΑΔΟΣ

ΑΙΤΩΛΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ & ΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
2^{ΟΥ} ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ
& ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ι.Π. Μεσολογγίου, 6 – 8 Δεκεμβρίου 2013

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ 2018

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο. Βικάτου, Προϊσταμένη ΕΦΑΑΙΤΛ, Π. Κοντός, Πρόεδρος Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας, Κ. Ζάχος, Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων, Ν. Καλτσάς, Επίτιμος Διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Λ. Κολώνας, Επίτιμος Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων, Α. Μουστάκα, Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Β. Λαμπρινουδάκης, Ομότιμος καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Ι. Παπαποστόλου, Ομότιμος καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων, Ε. Σερμπέτη, Ομότιμη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Ι. Τριάντη, Ομότιμη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, S. Dietz, Επίτιμος Διευθυντής Ινστιτούτου της Δανίας, F. Lang, Prof. Dr phil. Technische Universität Darmstadt, E-L. Schwandner, Ομότιμος καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Winkelmann Institute, Humboldt University Berlin.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο. Βικάτου, Προϊσταμένη ΕΦΑΑΙΤΛ, Π. Κοντός, Πρόεδρος Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας, Φ. Σαράντη, Αρχαιολόγος ΕΦΑΑΙΤΛ, Κ. Χαβέλα, Αρχαιολόγος ΕΦΑΑΙΤΛ, Β. Στάικου, Αρχαιολόγος ΕΦΑΑΙΤΛ, Β. Τσαντήλα, Αρχαιολόγος ΕΦΑΑΙΤΛ, Α. Μακραδήμα, Αρχαιολόγος ΕΦΑΑΙΤΛ, Δ. Γαβρίνα, Μουσειοπαιδαγωγός ΕΦΑΑΙΤΛ.

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΔΗΜΟΣ
ΜΕΓΑΛΗΣΙΟΥ

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΧΟΡΗΓΙΕΣ

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡΗΓΟΡΗΣ

ΚΡΑΝΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΜΠΕΜΠΕΛΗΣ ΧΑΡΙΛΑΟΣ

ΕΜΠΟΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ
Ι.Π. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΝΙΚΟΛΕΤΑΤΟΣ ΜΑΚΟΣ

ΖΑΜΠΕΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΗΛΕΚΤΡΑ ROOMS

ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
Ν. ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΤΕΡΖΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΚΑΝΙΝΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΤΣΑΚΑΝΙΚΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος Ο. Βικάτου	9
Πρόλογος Π. Κοντού	11
Χαιρετισμοί	13
Συντομογραφίες	15

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ολυμπία Βικάτου , Ανά την Αιτωλοακαρνανία, τη Λευκάδα και το Μεγανήσι	19
--	----

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη , Οι προϊστορικές λιθοτεχνίες από τη Χερσόνησο Πλαγιάς Αιτωλοακαρνανίας: Μία πρώτη προσέγγιση (περίληψη)	53
Ιλέανα Σιώρη , Οι μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι της Αιτωλοακαρνανίας και η σημασία τους	55
Ιωάννης Μόσχος , Υπομυκηναϊκή ή Πρώιμη Πρωτογεωμετρική Περίοδος; Το παράδειγμα της Αιτωλοακαρνανίας (περίληψη)	69
Λάζαρος Κολώνας , Χάλκινοι ταφικοί λέβητες από τη θέση «Σταθμός – Κεφαλόβρυσο» του Πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου της Σταμινάς Αιτωλοακαρνανίας.....	71
Anne Sieverling , Nutrition habits in Homeric Akarnania. Dimensions of functional analysis of pottery	99
Kathrin Fuchs , The Archaic temple of Spathari. New results (περίληψη)	107
Franzeska Lang , Architektur im Kontext akarnanischer Kultorte	109
Ανθούλα Τσαρούχα , Αρχαιολογικές μαρτυρίες από το νεκροταφείο της Ποτιδάνιας Αιτωλίας ...	125
Αποστολία Μακραδήμα , Το «νότιο» νεκροταφείο του αρχαίου Στράτου. Πρώτη παρουσίαση	139
Γεώργιος Σταμάτης , Τα νεκροταφεία της αρχαίας Πλευρώνας. Πρώτη παρουσίαση	149
Φωτεινή Σαράντη , Αρχαία Μακύνεια. Νεότερες έρευνες και πρόσφατα συμπεράσματα	163
Φωτεινή Σαράντη, Φραγκούλα Γεώρμα , Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της αρχαίας Μακύνειας. Μία πρώτη προσέγγιση	179
Φωτεινή Σαράντη, Κωνσταντίνος Φύλης , Οι εμπορικές σχέσεις της Μακύνειας. Οι πρώτες ενδείξεις από το κτήριο Β	193
Παύλος Τριανταφυλλίδης , Γυάλινο ψυκτήρας από το Λιθοβούνι Αιτωλίας: συμβολή στη μελέτη της υστεροκλασικής υαλουργίας του ελλαδικού χώρου (περίληψη)	205
Νίκη Ράλλη , Κεραμική από το ιερό της Αρτέμιδος Επικρατείας στο Δρυμόνα Ακαρνανίας (περίληψη)	207
Βασιλική Τσαντήλα , Οι πήλινοι λύχνοι στην Αιτωλοακαρνανία από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Εισαγωγές - Τοπική παραγωγή - Επιρροές. Παρατηρήσεις στην τυπολογία και τη χρονολόγησή τους	209
Κατερίνα Λεονταρίτη , Σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του Αγρινίου. Τα αρχαιολογικά δεδομένα για την κατοίκηση και τη χρήση του χώρου κατά την αρχαιότητα (περίληψη)	233
Γεωργία Αλεξοπούλου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος , Η νομισματική κυκλοφορία στη Στράτο και τη Στρατική (περίληψη)	235
Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση , Νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα για την Αιτωλία μέσα από το έργο της ΛΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. κατά τα έτη 2004-2010	237

Κωνσταντούλα Χαβέλα , Αρχαιολογικές αναζητήσεις δυτικά του Αχελώου	263
Νίκος Καλτσάς, Αλίκη Μουστάκα , Νέες έρευνες στα Ελληνικά Βελβίνας (αρχαίο Μολύκρειο) ..	275
Ισμήνη Τριάντη, Γιώργος Σμύρης , Ο ναός του Απόλλωνα στο Άκτιο. Το μνημείο και τα ευρήματα	285
Νικόλαος Κατσοκούδης , Το ιερό του Απόλλωνος στο Άκτιο και το μνημείο του Οκταβιανού στη Νικόπολη ως τόποι αυτοκρατορικής μνήμης	299
Νίκη Ράλλη, Ιωάννης Μόσχος , Ρωμαϊκές Θέρμες Αγίου Παντελεήμονα Αστακού. Πρώτη Παρουσίαση (περίληψη)	315
Βικτωρία Γερολύμου , Ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα στο Πάμφιο	317
Ολυμπία Βικάτου, Rune Frederiksen , Ανασκαφές στο θέατρο της Καλυδώνας 2011-2013 ...	331
Olympia Vikatou, Søren Handberg , Excavations on the Lower Acropolis Plateau in Kalydon	347
Έλενα Παρτίδα , Οι Αιτωλοί ως παράγων διαμόρφωσης του αρχιτεκτονικού τοπίου στους Δελφούς	363
Ιωάννης Νεραντζής , Οικοπεριβάλλον αρχαίας Αιτωλίας και σηματοδοτήσεις οικονυμίων και τοπωνυμίων	377
Claudia Antonetti , La attività scientifiche del Laboratorio di Epigrafia greca dell' Università Ca' Foscari di Venezia sulla Grecia occidentale	385
Λούλα Αλεξανδροπούλου , Η Κυρά - Ρήνη της Πλευρώνας	393

ΛΕΥΚΑΔΑ – ΜΕΓΑΝΗΣΙ

Ολυμπία Βικάτου , Οι τύμβοι του Μεγανησίου	399
Βίβιαν Στάικου , Πρόσφατα ευρήματα της Εποχής του Χαλκού στους πρόποδες του Σκάρου. Ένας αιώνας από τις έρευνες του Dörpfeld στην πεδιάδα του Νυδριού Λευκάδας	433
Νένα Γαλανίδου, Ολυμπία Βικάτου, Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, Αντώνης Βασιλάκης, Βίβιαν Στάικου, Γιώργος Ηλιόπουλος, Μυρτώ Βέικου, Jeannette Forsén, Catherine Morgan, Joanita Vroom, Χριστίνα Παπούλια, Παναγιώτης Ζερβουδάκης, Κωστής Πρασσάς , Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στο Εσωτερικό Αρχιπέλαγος του Ιονίου	445
Νένα Γαλανίδου, Γιώργος Ηλιόπουλος, Χριστίνα Παπούλια, Βίβιαν Στάικου , Παλαιολιθική Λευκάδα. Πρόσφατες Έρευνες	475
Άκης Τσώνος , Η Λευκάδα και οι σχέσεις της με τα Βαλκάνια κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού	493
Μαρία Λαμπρινού , Λευκάδα. Τι γνωρίζουμε για την ιστορία της;	509

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Μαρία Λαγογιάννη, Ανεστή Παρίση, Σαφώ Αθανασοπούλου , Μουσειακή πολιτική και νέα αρχαιολογικά μουσεία. Σκιαγραφώντας το παράδειγμα του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου	521
Μόνικα Διαμαντή , Το διαχρονικό μουσείο. Παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο και προοπτικές για την Αιτωλοακαρνανία (περίληψη)	531
Σταύρος Μπένος , Αιτωλοακαρνανία. Ένας τόπος ιδανικός υλοποίησης των οραμάτων μας	533
Βασίλης Λαμπρινουδάκης , Ολοκληρωμένη προστασία των μνημείων: Πότε, πώς, με ποιους; Η περίπτωση της Παλαιομάνινας	541

Δήμητρα Γαβρίνα , Προσεγγίζοντας «μουσειοπαιδαγωγικά» αρχαιότητες της Αιτωλοακαρνανίας	551
Λάζαρος Κολώνας , Πάλαιρος, Οινιάδες, Πλευρώνα. Τρεις σημαντικές επισκέψιμες αρχαίες πόλεις της Αιτωλοακαρνανίας, μετά τις εργασίες προστασίας, έρευνας και ανάδειξής τους	561
Βάσια Παπούλια , Σχέδιο διαχείρισης μνημειακού χώρου. Η αρχαία πόλη της Στράτου Αιτωλοακαρνανίας	577
Όλγα Γιαννακογεώργου , Από την αρχαιολογική έρευνα στην εκπαιδευτική πράξη: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στους αρχαιολογικούς χώρους της Νότιας Αιτωλοακαρνανίας	585

ΣΥΝΟΨΗ

Βασίλης Λαμπρινουδάκης , Απολογισμός του έργου του συνεδρίου	595
Κατάλογος Συνέδρων	598

Πρόλογος

εκ μέρους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδος

Η Αιτωλοακαρνανία, διαθέτοντας ένα μοναδικής ομορφιάς τοπίο, το οποίο χαρακτηρίζει η εναλλαγή ορεινών όγκων, εύφορων εκτάσεων και το πλούσιο υδάτινο στοιχείο που συνθέτουν ποταμοί και λίμνες, προσείλκυσε το ανθρώπινο ενδιαφέρον από τα προϊστορικά χρόνια, παρουσιάζοντας συνεχή και αδιάλειπτη κατοίκηση διαχρονικά. Είναι περισσότερο γνωστή για τις εντυπωσιακές οχυρώσεις και ακροπόλεις της, τα ισχυρά τείχη των οποίων στέκουν ακόμα όρθια, μάρτυρες της λαμπρής ιστορίας και της πορείας των δύο μεγάλων φύλων που έδρασαν στις δυτικές εσχαιές του ηπειρωτικού κορμού της χώρας μας: «το μέγα και μάχιμον έθνος των Αιτωλών» κατά τον Θουκυδίδη και οι Ακαρνανες. Είναι τέτοια δε η πληθώρα των μνημείων που ορθά χαρακτηρίζεται η περιοχή ως ένα τεράστιο υπαίθριο Μουσείο. Ωστόσο, παρά τον τεράστιο αυτό πολιτιστικό πλούτο, για δεκαετίες παρέμεινε στο περιθώριο της αρχαιολογικής έρευνας, καθώς μόλις το 2004 ιδρύθηκε η τοπική ΛΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με έδρα το Μεσολόγγι και η 22^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα τη Ναύπακτο. Τις τελευταίες δεκαετίες υλοποιήθηκε ένα πολύ σημαντικό έργο ως προς την ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε και η διοργάνωση συνεδρίων για τις αρχαιότητες του νομού.

Το πρώτο Αρχαιολογικό Συμπόσιο με θέμα την «Πολιτιστική Κληρονομιά της Αιτωλοακαρνανίας, Προστασία και Ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες Έρευνες» είχε πραγματοποιηθεί το έτος 2008 στην Ιερά Πόλη Μεσολογγίου, σε συνδιοργάνωση της τότε ΛΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της τότε Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αιτωλοακαρνανίας. Παρά τις προσπάθειες που κατεβλήθησαν, τα Πρακτικά του πρώτου αυτού συνεδρίου δεν τυπώθηκαν. Επίσης, είχε προηγηθεί κατά τα έτη 1988 και 2002 η διοργάνωση του πρώτου και δεύτερου ιστορικού-αρχαιολογικού συνεδρίου από την Ιστορική-αρχαιολογική Εταιρεία Αγρινίου σε συνεργασία με το Δήμο και τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτ/νίας, τα Πρακτικά των οποίων εκδόθηκαν κατά τα έτη 1991 και 2004 αντίστοιχα.

Το έτος 2013, πέντε χρόνια μετά την πρώτη διοργάνωση Συμποσίου από την ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η πληθώρα των νέων αρχαιολογικών θέσεων και των κινητών μνημείων που ήλθαν στο φως, κυρίως κατά την εκτέλεση των μεγάλων έργων οδοποιίας (Ιονία οδός, Παραϊόνια, Σύνδεση Ακτίου-Βόνιτσας), οι σωστικές ανασκαφές, οι συστηματικές έρευνες σε συνεργασία της Εφορείας με ελληνικά και ξένα Επιστημονικά Ιδρύματα (Παν/μιο Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Κρήτης, Ινστιτούτο Δανίας, Αρχαιολογική Εταιρεία) και τα έργα του προγράμματος ΕΣΠΑ της Εφορείας (Προστασία και ανάδειξη του Ηρώου Καλυδώνας, Ανάδειξη του οικιστικού πλέγματος Λευκάδας, Ανάδειξη των Προϊστορικών τύμβων στο Νυδρί, Οργάνωση της μόνιμης έκθεσης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου, Ανάδειξη του Ιερού του Απόλλωνος στο Θέρμο), ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και άλλες δράσεις, αποτέλεσαν την αφορμή για τη διοργάνωση του δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου, το οποίο υλοποιήθηκε σε συνδιοργάνωση της ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ με την Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.

Η αρχική ιδέα της υπογραφομένης για τη διοργάνωσή του, προκειμένου να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας στο νομό, έγινε με χαρά αποδεκτή από τους αρχαιολόγους της Εφορείας, οι οποίοι, εργάστηκαν ακούραστα, παρά την υποστελέχωση και το φόρτο εργασίας που καθημερινά επωμίζονται και σε συνεργασία με τον κ. Π. Κοντό, πρόεδρο της Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας, π. Γ.Γ. του Πανεπιστημίου Αθηνών και θερμό συμπαράστατη του έργου μας, καταφέραμε μέσα σε διάστημα μόλις ενός έτους να προετοιμάσουμε τη διοργάνωση του Συνεδρίου. Η πραγματοποίησή του θα ήταν ανέφικτη χωρίς την προθυμία και τη σκληρή δουλειά του προσωπικού της ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ και ιδιαίτερα του επιστημονικού, μελών της Οργανωτικής επιτροπής (Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, Κ. Χαβέλα, Β. Στάικου, Α. Μακραδήμα, Β. Τσαντήλα, Δ. Γαβρίνα), που ανέλαβαν εξολοκλήρου το βάρος της διοργάνωσης, αλλά και χωρίς την πολύτιμη βοήθεια της τοπικής κοινωνίας και των χορηγών, καθώς το Συνέδριο, εν μέσω οικονομικής κρίσης,

χρηματοδοτήθηκε εξολοκλήρου από τους επώνυμους και ανώνυμους χορηγούς της περιοχής Μεσολογίου. Οι μεγάλοι χορηγοί μας ανευρέθησαν από την οργανωτική επιτροπή, ενώ οι χορηγοί της τοπικής κοινωνίας χάρη στην πρωτοβουλία και το συντονισμό του Γρ. Διαμαντόπουλου, που ως έκτακτος συνεργάτης της Υπηρεσίας, έχει αφιερωθεί στο έργο της Πλευρώνας, καθώς επίσης και των αρχαιοφυλάκων Γ. Μάνθου και Π. Μάνθου. Όλοι, πάντα με ζήλο, ενδιαφέρον και αγάπη στηρίζουν όλες τις δραστηριότητες της Εφορείας.

Στην πρόσκλησή μας ανταποκρίθηκαν άμεσα Έλληνες και ξένοι επιστήμονες που έχουν εργαστεί στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα, και υπήρξε αθρόα η συμμετοχή τους, με άκρως ενδιαφέρουσες εισηγήσεις ως προς τα αποτελέσματα των ερευνών, καθώς επίσης και των επεμβάσεων που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια για την προστασία και ανάδειξη των μνημείων μας, στην Αιτωλοακαρνανία, τη Λευκάδα και το Μεγανήσι. Το Συνέδριο, που έλαβε χώρα στο Συνεδριακό κέντρο της πρώην Νομαρχίας, στην Ιερά Πόλη Μεσολογίου, μεταξύ 6-8 Δεκεμβρίου, παρακολούθησαν πολλοί άλλοι σύνεδροι, επιστήμονες, εκπρόσωποι φορέων, αλλά και απλοί πολίτες. Επιμέρους εκδήλωση που πλαισίωσε τις εργασίες του συνεδρίου ήταν η επίσκεψη στην Πλευρώνα και η ξενάγηση των συνέδρων από τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής του έργου ανάδειξης, επίτιμο Γ. Δ/ντή Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς δρ Λ. Κολώνα. Οι εργασίες του συνεδρίου ολοκληρώθηκαν με τη βράβευση του E. L. Schwandner για τη συμβολή και το σημαντικό έργο του στην αρχαιολογική έρευνα της Αιτωλοακαρνανίας. Το πρόγραμμα και το τεύχος περιλήψεων του Συνεδρίου επιμελήθηκαν οι Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη και Κ. Χαβέλα.

Σε όλους εκείνους, επώνυμους και ανώνυμους, που προσέφεραν με οποιοδήποτε τρόπο στη διοργάνωση του Συνεδρίου και συνέβαλαν ουσιαστικά στην επιτυχία του, στην Περιφέρεια, στους Δήμους και στους χορηγούς, εκ μέρους της επιστημονικής και οργανωτικής επιτροπής εκφράζω βαθύτατες και ειλικρινείς ευχαριστίες, όπως επίσης και σε όλους τους επιστήμονες που στήριζαν με εισηγήσεις τους το Συνέδριο.

Εξαρχής, πρόθεση της Οργανωτικής Επιτροπής ήταν η έκδοση των Πρακτικών, ως αποτίμηση των γόνιμων αποτελεσμάτων του Συνεδρίου, η οποία έγινε εφικτή από την ενοποιημένη πλέον Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος, χάρη στη χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού, κατά το μεγαλύτερο τμήμα και των χορηγιών που συγκεντρώθηκαν. Στον τόμο περιλαμβάνονται όλες οι ανακοινώσεις, καθώς και περιλήψεις των εισηγήσεων που δεν κατέστη δυνατή η αποστολή του οριστικού κειμένου από τους συγγραφείς. Τη συγκέντρωση των εισηγήσεων και την επικοινωνία με τους συγγραφείς ανέλαβαν αρχικά η Κ. Χαβέλα και η Β. Στάικου και στη συνέχεια εξολοκλήρου η Β. Στάικου, η οποία με συνέπεια, υπευθυνότητα και αφοσίωση εργάστηκε ακούραστα, αγνοώντας ωράρια εργασίας, για την συγκέντρωση και επιμέλεια των κειμένων και της βιβλιογραφίας, ενώ καθοριστική ήταν η συμβολή της στην γραφιστική επεξεργασία και στο συντονισμό της έκδοσης. Η φιλολογική επιμέλεια αρκετών άρθρων έγινε από τον καθηγητή κ. Π. Κοντό. Η Φ. Σαράντη, στο τελικό στάδιο, ασχολήθηκε με την επιμέλεια των δοκιμίων και της βιβλιογραφίας. Τον έλεγχο όλων των κειμένων, το συντονισμό και την τελική επιμέλεια της έκδοσης ανέλαβε η υπογραφομένη. Όσους συμμετείχαν στην έκδοση των Πρακτικών, καθώς και το τυπογραφείο ΑΡΧΕ-ΤΥΠΟ - Ε. Μυταράς & Σια Ο.Ε, θερμότατα ευχαριστώ για τη συνεργασία.

Στόχος μας είναι η διοργάνωση επιστημονικών συνεδρίων να καθιερωθεί και να αποτελέσει επιστημονικό θεσμό, που θα συμβάλει στην ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς του τόπου.

Δρ Ολυμπία Βικάτου

Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδος

Πρόλογος εκ μέρους της Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας

Αισθάνομαι ιδιαίτερη τιμή και χαρά συμμετέχοντας με τον Πρόλογο αυτό στην έκδοση των Πρακτικών του Β' Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλίας και Ακαρνανίας που περιλαμβάνει και την Λευκάδα.

Το Συνέδριο οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία (Προϊστορικών-Κλασικών) Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος στην Ιερή Πόλη του Μεσολογγίου τον Δεκέμβριο (6-8) του 2013 με την συνεργασία και της Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας, του Δ.Σ. της οποίας έχω την τιμή να είμαι Πρόεδρος.

Η Αιτωλοακαρνανία, λόγω της καίριας γεωστρατηγικής της θέσεως, μεταξύ Ηπείρου, Ιονίων Νήσων, Δυτικής Πελοποννήσου, υπόλοιπης Στερεάς Ελλάδος και Δυτικής Θεσσαλίας και του εξαιρετου φυσικού της περιβάλλοντος από την αρχαιότητα, ήταν πολύ σημαντική εστία του ελληνικού ιστορικού και πολιτιστικού γίγνεσθαι. Αυτό αποδεικνύεται από το πλήθος των ιστορικών γεγονότων που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή και το μέγα πλήθος των μνημείων του πολιτισμού που την κοσμούν. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο από τις μεγαλύτερες ναυμαχίες της Ανατολικής Μεσογείου, Ακτίου και Λεπάντου-Εχινάδων, την ίδρυση της Αιτωλικής Συμπολιτείας, καθώς και την καθοριστική συμμετοχή των Αιτωλών στην ήττα και αποτυχία των Γαλατών να καταλάβουν και να λεηλατήσουν το Ιερό των Δελφών και, φυσικά, τις πολιορκίες και την θρυλική Έξοδο του Μεσολογγίου.

Δυστυχώς τα πολιτιστικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας με την απaráμιλλη παιδευτική και αποδεικτική τους λάμψη καθώς και όλα τα προβλήματα που έχουν σχέση με την παιδεία, κυρίως την Ανώτατη, την ιστορία και την ανάπτυξη της περιοχής δεν αντιμετωπίστηκαν επί δεκαετίες με τον προσήκοντα τρόπο από τους διαχειριστές της κεντρικής εξουσίας. Ευτυχώς με την ίδρυση της ΛΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων το 2004, με έδρα την Ι. Π. του Μεσολογγίου και εν συνεχεία της 22ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα την Ναύπακτο, που μετεξελίχθηκαν στην ενοποιημένη Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος η κατάσταση στον τομέα αυτό έχει αλλάξει ριζικά.

Το έργο της Εφορείας σε όλους τους τομείς είναι πραγματικά τεράστιο και, εκτός των άλλων, συνέβαλε καθοριστικά στην ταχεία προώθηση και την ολοκλήρωση του μεγάλου έργου της Ιονίας οδού και των λοιπών οδικών έργων της περιοχής. Πραγματοποίησε επίσης πολλές και ποικίλες ανασκαφές σε συνεργασία και με άλλους επιστημονικούς φορείς και οργάνωσε την λειτουργία του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου. Επίσης, οργάνωσε επιστημονικές εκδηλώσεις αρχαιολογικού περιεχομένου και προέβη στις αναγκαίες ενέργειες για την ίδρυση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου του Νομού με έδρα το Μεσολόγγι.

Η οργάνωση του Συνεδρίου για το οποίο έγινε ήδη λόγος, που είναι το μεγαλύτερο που έχει πραγματοποιηθεί στην Αιτωλοακαρνανία, καθώς και η παρούσα έκδοση των Πρακτικών του, αποτελούν πολύ σημαντικό έργο και πολύ ουσιαστική συμβολή στη μελέτη και την προβολή των αρχαιολογικών μνημείων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

Κλείνοντας τον πρόλόγό μου θα ήθελα να ευχαριστήσω και να συγχαρώ τους συντελεστές της πραγματοποίησης του Συνεδρίου και της έκδοσης των Πρακτικών του: την Διευθύντρια της Εφορείας, Δρ Αρχαιολογίας και εκλεκτή αρχαιολόγο, κ. Ολυμπία Βικάτου, τους εισηγητές, το επιστημονικό και λοιπό προσωπικό της, τον ομότιμο Καθηγητή Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, διαπρεπή αρχαιολόγο και επίτιμο δημότη Μεσολογγίου κ. Βασίλειο Λαμπρινουδάκη για τη συμμετοχή του, για τις ανασκαφές Οινιαδών και Παλαιομάνινας και την καθοριστική συμβολή του στην ίδρυση της Εφορείας Αρχαιοτήτων και ακόμη το Υπουργείο Πολιτισμού και τους λοιπούς χορηγούς, χωρίς τους οποίους θα ήταν αδύνατη η πραγματοποίηση και η έκδοση των Πρακτικών.

Εύχομαι να οργανωθεί σύντομα το Γ' Συνέδριο έτσι ώστε με την αποδεδειγμένη «επιστημονική και εργασιακή επάρκεια» της Εφορείας Αρχαιοτήτων να συνεχιστεί και να ολοκληρωθεί το «αρχαιολογικό θαύμα» που έχει αρχίσει.

Παναγιώτης Ι. Κοντός
Καθηγητής Πανεπιστημίου, Πρόεδρος Δ.Σ. ΑΙ.ΠΟ.Ε.

Χαιρετισμός

Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς ΥΠΠΟΑ

Με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζω την έναρξη του 2ου Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για το Αρχαιολογικό Έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα που ξεκινά σήμερα τις εργασίες του και φέρνει κοντά εξέχοντες ειδικούς επιστήμονες, αρχαιολόγους και ιστορικούς, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας, στη Λευκάδα και το Μεγανήσι.

Το Συνέδριο αυτό έρχεται να συνεχίσει την παρουσίαση του αρχαιολογικού έργου από εκεί που σταμάτησε το 2008, το 1^ο Αρχαιολογικό Συμπόσιο για την Μνημειακή Πολιτιστική Κληρονομιά και την Ιστορία της περιοχής και είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι πραγματοποιείται, όπως γνωρίζετε, εν μέσω των αντίξωων συνθηκών της τρέχουσας δύσκολης οικονομικής συγκυρίας. Έτσι αποκτά ιδιαίτερη αξία η διοργάνωση αυτής της υψηλού επιπέδου επιστημονικής συνάντησης από τη ΛΣΤ' ΕΠΚΑ σε συνεργασία με την Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία. Αποδεικνύεται έτσι με τον καλύτερο τρόπο ότι το Υπουργείο Πολιτισμού μέσω των Περιφερειακών Υπηρεσιών του μεριμνά με αίσθημα ευθύνης και συνέπειας, και με όλους τους δυνατούς τρόπους, για τα μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς και φροντίζει για τη διάχυση και επικοινωνία του έργου αυτού στο ειδικό αλλά και το ευρύ κοινό.

Το πρόγραμμα του συνεδρίου με τις συμβολές των συμμετεχόντων αποκαλύπτουν το πλήθος και την ποικιλομορφία των δράσεων που επιτελούνται στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα τα τελευταία χρόνια με έμφαση στα νέα δεδομένα: ανασκαφικές και επιστημονικές έρευνες, παρουσιάσεις αρχαιολογικών ευρημάτων, ιστορικές έρευνες με διαχρονικές και διατοπικές προσεγγίσεις, έργα συντήρησης και ανάδειξης και μουσειακά και εκπαιδευτικά προγράμματα.

Ως Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς απευθύνω συγχαρητήρια και ευχαριστίες σε όλους τους συντελεστές της οργάνωσης, τόσο τους οικοδεσπότες, όσο και τους συμμετέχοντες επιστήμονες, και εύχομαι να υπάρξει συνέχεια, τόσο με την έκδοση των πρακτικών, όσο και με μελλοντικές ανάλογες επιστημονικές συναντήσεις.

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη

Δεκέμβριος 2013

Χαιρετισμός

Διευθύντριας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ

Αγαπητοί συνάδελφοι και φίλοι, κυρίες και κύριοι, θα ήθελα και εγώ από πλευράς της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού να απευθύνω έναν χαιρετισμό για την έναρξη του 2^{ου} Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου με θέμα «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα». Λυπάμαι πολύ που υπηρεσιακές υποχρεώσεις εκτός Ελλάδος, δεν μου επέτρεψαν να συμμετέχω σε αυτό, όπως είχα προγραμματίσει και επιθυμούσα.

Αρχικά θα ήθελα να συγχαρώ ιδιαίτερα την Προϊσταμένη και το προσωπικό της ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ, όπως επίσης τον Πρόεδρο και τα μέλη της Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας για την πρωτοβουλία της διοργάνωσης του συνεδρίου, που τείνει να γίνει θεσμός. Επίσης, συγχαίρω τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής που εργάστηκαν σκληρά για την πραγματοποίηση του συνεδρίου, που θα δώσει την ευκαιρία σε όλους όσοι σχετίζονται επιστημονικά και υπηρεσιακά με το μνημειακό πλούτο της Αιτωλοακαρνανίας και της Λευκάδας να παρουσιάσουν όλοι μαζί το έργο τους.

Από τη θέση αυτή οφείλω να τονίσω ότι η ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ, μία νεοσύστατη Εφορεία με εκτεταμένη επικράτεια και περιορισμένο αριθμητικά προσωπικό, σε μία δυσμενή οικονομικά συγκυρία για όλους μας, εκτελεί αξιόπαινο έργο έχοντας στο «τιμόνι» της τώρα και στο παρελθόν δραστήριες συναδέλφους, όπως την κα Ολυμπία Βικάτου και την προκάτοχο της κα Μαρία Γάτση. Τόσο στη Λευκάδα όσο και στην Αιτωλοακαρνανία η Εφορεία διενεργεί πλήθος σωστικών ανασκαφών, πραγματοποιεί έργα διαμόρφωσης, ανάδειξης και προβολής σημαντικότητας αρχαιολογικών χώρων και μουσείων, ενώ συμβάλλει με την άμεση εκτέλεση των απαραίτητων για την προστασία της πολιτιστικής μας Κληρονομιάς αρχαιολογικών εργασιών και στην ολοκλήρωση Μεγάλων Έργων που πραγματοποιούνται στην περιοχή και προωθούν την ανάπτυξη στη χώρα μας. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις Επιστημονικές Επιτροπές και ιδιαίτερα στον κ. Λάζαρο Κολώνα, επίτιμο Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου μας, για το σημαντικό έργο της ανάδειξης και αποκατάστασης εξεχουσών ιστορικών πόλεων της Αιτωλοακαρνανίας.

Επίσης, με μεγάλη ικανοποίηση αναφέρω ότι βρίσκονται σε εξέλιξη ή έχουν ολοκληρωθεί αρχαιολογικές έρευνες από Τμήματα Αρχαιολογίας ελληνικών και ξένων Πανεπιστημίων και ανασκαφικά προγράμματα Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, παρουσιάσεις των οποίων θα γίνουν στο πλαίσιο του συνεδρίου αυτού. Θα ήθελα σε όλους αυτούς τους φορείς με το αξιόλογο επιστημονικό τους προσωπικό να εκφράσω την εκτίμησή μου για το έργο που επιτελούν, καθώς και τις ευχαριστίες μου για την αγαστή συνεργασία με την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Κλείνοντας, εύχομαι καλή επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου και εξαγωγή σημαντικών αποτελεσμάτων από αυτό.

Νικολέττα Διβάρη-Βαλάκου

Δεκέμβριος 2013

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός των καθιερωμένων αρχαιολογικών συντομογραφιών χρησιμοποιούνται επιπλέον οι ακόλουθες, που αφορούν στις συχνότερες παραπομπές συλλογικών έργων που χρησιμοποιούνται στον παρόντα τόμο:

ΑΕΘΣΕ 3	Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.) 2012. <i>Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009</i> , Βόλος.
ΑΕΘΣΕ 4	Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.) 2016. <i>Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15-18 Μαρτίου 2012</i> , Βόλος.
ΑΕΜΘ Α' Συνέδριο Αργινίου	Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης Ιω. Μέννεγκα (επιμ.) 1991. <i>Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία, Αργίνο 21-23 Οκτωβρίου 1988</i> , Αργίνο.
Α' Σύνοδος	Μ. Καζάκου (επιμ.) 2006. <i>Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996</i> , Αθήνα.
Αφιέρωμα W. Dörpfeld	Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.) 2008. <i>Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld, Πρακτικά Συνεδρίου, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006</i> , Πάτρα.
Β' Συνέδριο Αργινίου	Μ. Διαμαντή – Ε. Κολοβού – Ε. Σκεντέρη (επιμ.) 2004. <i>Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αργίνο 29-31 Μαρτίου 2002</i> , Αργίνο.
ΕλλΚερ ΕλλΚερ Αιγαίου	Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική Λ. Κυπραίου (επιμ.) 1994. <i>Ελληνιστική κεραμική από το Αιγαίο, Μυτιλήνη</i> , 1994.
ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας	Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.) 2009. <i>Ελληνιστική Κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά</i> , Αθήνα.
ΕλλΚερ Πελοποννήσου Έργο ΒΔ Ελλάδας	Λ. Κυπραίου (επιμ.) 2005. <i>Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο</i> , Αίγιο. Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.) 2018. <i>Πρακτικά του Αρχαιολογικού Έργου στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014</i> , Αθήνα.
Έργο ΥΠΠΟ	Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.) 2012. <i>2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων</i> , Αθήνα.
ΕΣΠΕΡΟΣ	Μ. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – A. Vlachopoulos (επιμ.) 2017. <i>ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 18-21 May 2016, Aegaeum 41</i> , Leuven-Liège.
Εύβοια και Στερεά Ελλάδα	Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.) 2008. <i>Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα</i> , Αθήνα.
Ιόνια Οδός	Ο. Βικάτου – Φ. Σαράντη – Γ. Σταμάτης (επιμ.) 2017. <i>Διαχρονικό ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της</i> , Μεσολόγγι.
ΝΗΡΙΚΟΣ-ΑΕΥΚΑΣ-ΚΑΣΤΡΟ	Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016. <i>ΝΗΡΙΚΟΣ-ΑΕΥΚΑΣ-ΚΑΣΤΡΟ. Η μακροβιότερη πρωτεύουσα της Λευκάδας, Πρακτικά Συνεδρίου, Λευκάδα Αύγουστος 2010</i> , Λευκάδα.
Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα	Φ. Ζαφειροπούλου – Μ. Σταυροπούλου-Γάτση – Γ. Σταμάτης (επιμ.) 2011. <i>Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα, Αιτωλών πόλεις</i> , Αθήνα.
Chalkis Aitolias I	S. Dietz – I. Moschos (επιμ.) 2006. <i>Chalkis Aitolias I, The prehistoric periods</i> , Monographs of the Danish Institute at Athens 7, Athens.
Forschungen in Akarnanien I	F. Lang – P. Funke – L. Kolonas – E.-L. Schwandner – D. Maschek (επιμ.) 2013. <i>Interdisziplinäre Forschungen in Akarnanien, Akarnanien-Forschungen I</i> , Bonn.
Foundation and destruction	J. Isager (επιμ.) 2001. <i>Foundation and destruction. Nikopolis and northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism</i> , Monographs of the Danish Institute at Athens 3, Aarhus.
Kalydon in Aitolia I	S. Dietz – M. Stavropoulou-Gatsi (επιμ.) 2011. <i>Kalydon in Aitolia I, Danish/Greek Field Work 2001-2005</i> , Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 1-2, Aarhus.
Lo Spazio Ionico	C. Antonetti (επιμ.), 2010. <i>Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni. Atti del Convegno Internazionale, Venezia 7-9 gennaio 2010</i> , Pisa.

PDIA

Villae Rusticae

Proceedings of the Danish Institute at Athens.

A. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.) 2013. *Villae rusticae. Family and market-oriented farms in Greece under roman rule, Proceedings of an international congress held at Patrai, 23-24 April 2010, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 68, Athens.*

Σπείρα

Ευ. Μέρμηγκα (επιμ.) 2017. *Σπείρα. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης προς τιμήν της Αγγελίκας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 1-3 Νοεμβρίου 2012, Αθήνα.*

LE ATTIVITÀ SCIENTIFICHE DEL LABORATORIO DI EPIGRAFIA GRECA DELL' UNIVERSITÀ CA'FOSCARI DI VENEZIA SULLA GRECIA OCCIDENTALE

Claudia Antonetti

La costituzione, a partire dal 1999, dell'archivio di Epigrafia greca presso il nascente Laboratorio Epigrafico del Dipartimento di Scienze dell'Antichità e del Vicino Oriente, ora Dipartimento di Studi Umanistici (DSU)¹, è stata voluta con il duplice obiettivo di sviluppare un'attività di ricerca di livello europeo e di favorire la formazione alla ricerca, offrendo agli studenti un'esperienza pratica del lavoro dell'epigrafista che li metta in grado di operare presso istituzioni museali e culturali nel settore antiquario ed archeologico.

In quindici anni di attività si è arrivati alla formazione completa dei primi giovani esperti in grado sia di trasmettere le proprie competenze sia di diventare responsabili in prima persona di progetti di ricerca e di collaborazione tecnica. Il risultato, che può ad un occhio esterno apparire modesto, è in realtà importante, se si considera che, nell'ambito degli studi classici, ormai solo l'Italia offre insegnamenti universitari specifici di Epigrafia del mondo antico - e solo in poche Università -, mentre la Comunità Europea già dal varo dei programmi Socrates si preoccupava di promuovere, con mirate azioni di mobilità, la diffusione dell'insegnamento di discipline specialistiche per le quali vi era e vi è carenza di docenti a livello europeo. Il Master Europeo "The Archaeology and Dynamics of Writing" che ho coordinato nei 3 anni accademici dal 1997-1998 al 1999-2000 è stata una prima risposta a questa esigenza².

La formazione, com'è ovvio, per essere efficace non può essere generica, e nel nostro caso si ancora all'esperienza di ricerca in tre ambiti specifici, la Grecia occidentale (*Sterea Hellas* e Messenia), la *Venetia* e la Sicilia³. Un aspetto di particolare interesse, all'interno della documentazione del Laboratorio di Epigrafia greca, è rappresentato dalla sua collezione di calchi cartacei, quasi 600, di provenienza prevalentemente greca metropolitana, che lo rendono un *unicum* nel panorama delle istituzioni analoghe, in particolare italiane. Spiccano per importanza i calchi delle iscrizioni del santuario di Thermon in Etolia, che rappresentano uno degli esempi più alti di scrittura epigrafica pubblica del III sec. a. C. A parte il suo valore intrinseco, questo tipo di documentazione può consentire un'esperienza analoga alla ricognizione autoptica, laddove questa sia difficile o impossibile (ad esempio nel caso di iscrizioni perdute, danneggiate o divenute col tempo illeggibili), costituendo in molti casi l'unica prova documentaria di letture controverse e permettendo inoltre il controllo costante delle stesse.

1. Le attività epigrafiche riguardanti la Grecia occidentale (Etolia, Acarnania)

La storia degli studi epigrafici relativi alle due principali regioni antiche nelle quali si articolava la Grecia centro-occidentale, l'Etolia e l'Acarnania, è indissolubilmente legata all'opera di un maestro della scienza epigrafica del XX secolo, Günter Klaffenbach, vissuto fra il 1890 ed il 1972 e responsabile scientifico dal 1953 del progetto *Inscriptiones Graecae* dell'Accademia delle Scienze di Berlino. E' del 1932 il volume delle *Inscriptiones Graecae* che raccoglie le iscrizioni dell'Etolia (*IG IX I 2*) cui fece seguito nel 1957 il secondo, dedicato all'Acarnania (*IG IX I 2*).

Dopo una lunga pausa negli studi di settore, solo dall'inizio degli anni '80 l'epigrafia di queste regioni è tornata ad essere oggetto di un interesse scientifico non episodico, soprattutto da parte

1 http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=127252.

2 C. Antonetti, European Socrates Master (CDA) The Archaeology and Dynamics of Writing (Code 29189-IC-1-IT-ERASMUS-EPS-1): <http://venus.unive.it/arabic/mastr2it.htm>.

3 Per i dettagli di queste attività cfr.: http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=83597.

di studiosi italiani e tedeschi, oltre che, naturalmente, greci. Negli anni '80 io ho compiuto varie campagne di studio in Etolia e in Acarnania, finalizzate alla ricognizione globale delle iscrizioni etoliche ed acarnane conservate nei Musei di Agrinio, Thyreion, Thermon, Patrasso, nel deposito di antichità di Naupatto, nel Lapidario di Delfi e nelle aree archeologiche delle due antiche regioni, il tutto grazie alla generosa collaborazione degli Efori alle Antichità di Patrasso, prima I. Papapostolou poi L. Kolonas e i loro predecessori, N. Zappeiropoulos†, Ph. Petsas†, Ph. Zappeiropoulou, P. Themelis. In quegli anni, grazie ad una sistematica opera di ricerca principalmente sulle iscrizioni inedite o pubblicate successivamente ai *corpora* del Klaffenbach, è nato il mio archivio, ora conservato presso il Laboratorio Epigrafico e costituito dalle schede epigrafiche autografe, dai calchi, dai disegni e dalle foto – ora digitalizzate - delle iscrizioni. Alcuni esempi, tratti dalle numerose iscrizioni etoliche ed acarnane che ho pubblicato a partire dal 1986, danno un'idea delle varie tipologie attestate: il complesso di testi proveniente dall'Asclepio del sito acarnano di Drymos Vonizas, con l'importante rinvenimento del miliare intitolato a Massimino il Trace e a suo figlio Massimo (236-238 d. C.)⁴; quello, molto caratteristico anche dal punto di vista tipologico, delle iscrizioni funerarie degli Aperanti⁵; testimonianze dell'epigrafia pubblica del santuario di Thermon, fra le quali spicca il decreto federale del 165/4 per un Acheo di Dime che offre a tutt'oggi l'esempio più esteso del formulario di concessione di diritti e privilegi da parte della Lega Etolica⁶; espressioni epigrafiche del periodo della romanizzazione della regione⁷. Con Edoardo Cavalli abbiamo realizzato una rassegna dell'alfabeto arcaico etolico e l'edizione scientifica di due importanti iscrizioni funerarie di VII/VI secolo (rinvenute a Vlachomandra, Etolia meridionale)⁸; con Damiana Baldassarra abbiamo infine portato a termine e pubblicato un aggiornamento archeologico-epigrafico complessivo dell'Etolia e dell'Acarnania fino c. al 2000⁹.

Il Prof. Peter Funke, Direttore del Seminar für Alte Geschichte della Westfälische Wilhelms-Universität Münster, è, dai primi anni '90, uno dei coordinatori del progetto storico-topografico *Historische Landeskunde des antiken Griechenland*, iniziativa che ha realizzato finora, in Acarnania, lo *Stratikè Research Project* e il *Palairos Research Project*¹⁰. Egli ha pubblicato, con H.-J. Gehrke e L. Kolonas, un decreto di prossenia del Koinon acarnano per il legato romano Gn. Baebius del 167 a. C.¹¹ mentre due suoi collaboratori, Klaus Freitag e Daniel Strauch, nel 1996 e 1997 hanno compiuto sopralluoghi epigrafici presso i Musei di Thyreion ed Agrinio al fine di creare un archivio epigrafico delle due collezioni museali¹², archivio speculare a quello veneziano, conservato prima presso l'Università di Münster ed ora passato alla collezione delle *Inscriptiones Graecae* a Berlino.

All'inizio degli anni 2000 Peter Funke ed io abbiamo dunque intrapreso, con la collaborazione della VI Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche di Patrasso (dal 2003 divenuta la XXXVI Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche dell'Etolakarnania e di Leucade), un progetto per l'informatizzazione delle iscrizioni greche conservate nei Musei di Agrinio e di Thyreion: esso ha avuto come primo scopo la creazione di due gruppi di lavoro di giovani collaboratori, corresponsabili nella gestione del programma, al fine di garantire loro un percorso formativo nell'ambito della ricerca epigrafica. Le due équipes sono state così costituite: quella italiana da Damiana Baldassarra, Edoardo Cavalli, Francesca Crema con la collaborazione di Andrea Guadagnini e Melissa Berlini; quella tedesca da Klaus Freitag, Matthias Haake, Sebastian Scharff, con la collaborazione di Gabriela Weiler e

4 Antonetti 1986.

5 Antonetti 1987a.

6 Antonetti 1994.

7 Antonetti 1996a.

8 Antonetti – Cavalli 2004.

9 Antonetti – Baldassarra 2004.

10 Cfr. Funke 2001.

11 Funke *et al.* 1993.

12 Cfr. Freitag 2001.

Daniel Strauch, poi di Katarina Knäpper. Con il progetto *Edizione di iscrizioni greche della Grecia nord-occidentale*, coordinato congiuntamente da Peter Funke e da me, le due équipes hanno goduto nel 2000 e nel 2001 del patrocinio e del finanziamento della Commissione italo-tedesca del Programma Vigoni, voluto dalla Conferenza dei Rettori delle Università Italiane (CRUI) e dal Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD). L'integrazione del lavoro delle due équipes è stata resa possibile da una serie di incontri periodici dei due gruppi nelle rispettive sedi universitarie, Venezia e Münster, incontri durante i quali sono state messe a punto le basi metodologiche di riferimento, quali il modello comune di scheda epigrafica per la catalogazione e i criteri per le citazioni e le abbreviazioni, si è confrontata e ampliata la bibliografia generale, si sono armonizzati i due archivi scientifici. Tutti i materiali comuni prodotti sono bilingui, in italiano per Venezia, in tedesco per Münster, e sono stati trasferiti su supporto elettronico. I risultati dei primi 2 anni di collaborazione sono stati resi noti alla comunità scientifica internazionale nel corso del XII Convegno Internazionale di Epigrafia Greca e Latina di Barcellona (3-8/9/2002) con la presentazione del Poster *Inscriptions from North-Western Greece. Research on the Epigraphic Material of the Museums of Thyreion and Agrinion*, realizzato da D. Baldassarra¹³.

Si sono così poste tutte le premesse per arrivare ad un'edizione complessiva e coordinata dell'epigrafia etolica e acarnana: le collezioni epigrafiche dei Musei archeologici di Agrinio e Thyreion, ora in corso di stampa nella nuova serie *Akarnanien-Forschungen* diretta da Franziska Lang presso l'editore Dr Rudolf Habelt di Bonn. Il progetto è stato presentato con due Poster al XIV Convegno Internazionale di Epigrafia Greca e Latina di Berlino (27-31/8/2012) da D. Baldassarra, E. Cavalli, F. Crema, S. Scharff, K. Knäpper, Michael Tieke¹⁴.

Le collezioni epigrafiche di Agrinio e Thyreion ammontano a 188 iscrizioni la prima, 299 la seconda, per un totale di 60% di iscrizioni funerarie la prima, 75% la seconda. La collezione di Agrinio raccoglie testi etolici (ma non di Thermon) e dell'Acarnania meridionale per un arco cronologico prevalentemente di III/II secolo a. C. con rari esempi di epoca arcaica ed imperiale; la collezione di Thyreion assembla iscrizioni dell'Acarnania settentrionale appartenenti generalmente alla stessa epoca ma con una buona rappresentatività anche del IV secolo a. C.

Mentre i luoghi di provenienza delle epigrafi etoliche sono distribuiti su tutto il territorio regionale, anche se con una prevalenza dell'area a sud del lago di Triconide, i testi acarnani presentano una netta concentrazione a Thyreion e nell'area a nord del paese. Le iscrizioni funerarie risalenti per la maggior parte all'età ellenistica sono spesso di squisita fattura sia sotto l'aspetto morfologico sia sotto quello della tecnica scrittoria: per valorizzare al massimo questa consistente messe di epigrafia funeraria è stato necessario dedicarle approfondite indagini tipologiche e onomastiche che prefigurano risultati utili per la storia sociale ed istituzionale (così è stato fatto nel caso della stele acarnana di Tynnicha da Komboti Katounas¹⁵). Il rimanente gruppo di epigrafi censite è di varia tipologia: liste di membri di associazioni cultuali, rare iscrizioni votive e un cospicuo *instrumentum domesticum e publicum*. In questa significativa minoranza meritano attenzione alcuni testi di notevole importanza storica: uno di questi, rinvenuto a Thyreion nel 1963, è il frammento che completa il trattato tra Roma e Thyreion del 94 a. C. già noto per via epigrafica (*IG IX I² 2, 242*). La nuova epigrafe era stata presentata da Peter Funke e Klaus Freitag in anteprima a Venezia nell'ottobre del 2005, in occasione della Giornata di studi epigrafici in ricordo di F. Broilo e in quella sede è stata pubblicata per la prima volta¹⁶.

2. La collaborazione con le IG di Berlino

Soprattutto durante le fasi più recenti del loro lavoro le équipes veneziana e münsterana si

13 http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=83740.

14 <http://www.congressus2012.de/kalender/poster.html>.

Cfr. http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=133607.

15 Antonetti *et al.* 2010.

16 Freitag 2007.

sono giovate della collaborazione costante degli studiosi delle *Inscriptiones Graecae* della Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, in particolare di quella del Prof. Klaus Hallof, responsabile scientifico delle IG, e della Dr Daniela Summa. Poiché l'Istituto berlinese sta portando avanti l'aggiornamento dei *corpora* del Klaffenbach relativi alla Grecia centrale, settentrionale e alle Isole ioniche (*IG IX I²*, 4-6), è previsto che la collaborazione fra il Laboratorio Epigrafico veneziano e le *Inscriptiones Graecae* prosegua per tutti gli ambiti scientifici per i quali si disponga di documentazione primaria.

Un ulteriore motivo di collaborazione scientifica è dato dall'interesse per la documentazione epigrafica greca originaria delle Isole ioniche: importanti esemplari della stessa confluirono infatti in storiche collezioni antiquarie veneziane, in particolare la Collezione Nani di San Trovaso, e passarono poi a far parte del Lapidario di Villa Contarini-Simes a Piazzola sul Brenta (Padova). Al fine di aggiornare tanto l'archivio veneziano quanto quello berlinese con i calchi, le fotografie e le schede delle epigrafi greche di questo significativo lapidario veneto nel 2005 si è realizzata a Piazzola sul Brenta una missione congiunta¹⁷.

3. Il 'fondo Petsas'

Il 20 novembre 1981 il Prof. Photios Petsas† mi concesse il permesso di studiare le iscrizioni da lui rinvenute a Thermon durante gli anni della sua direzione dell'Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche di Patrasso (1969 – agosto 1972): dopo averne pubblicate due nel corso degli anni¹⁸, con la collaborazione di Edoardo Cavalli l'edizione dei restanti 24 testi ha visto recentemente la luce e si configura oggi come un omaggio postumo alla figura dell'archeologo scomparso. Si tratta di 3 dediche, 17 decreti e 4 d'incerta tipologia, tutti esempi di epigrafia pubblica fra la più antica del Koinon etolico, poiché si pone fra il IV e il III secolo a. C. Si nota per la prima volta la presenza di alcuni esempi che documentano un'impaginazione della scrittura epigrafica chiaramente ispirata allo *stoichedon* (T 4, T 21). L'edizione di questi testi, purtroppo estremamente frammentari, contribuirà ad una ridefinizione della cronologia delica¹⁹.

4. Gli studi storici

Parallelamente alle indagini epigrafiche io e i miei collaboratori abbiamo coltivato anche quelle storiche e storiografiche. Ricorderò qui solo la realizzazione più recente ed importante, il convegno internazionale tenutosi a Venezia (7-9 gennaio 2010): *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni*, pubblicato alla fine dello stesso anno (2010) e che raccoglie importanti studi archeologici, storici, epigrafici e numismatici sulla Grecia nord-occidentale²⁰. Si tratta del primo volume della nuova collana che dirigo, *Diabaseis*, una serie che intende accogliere in particolare ricerche sulle relazioni tra la Grecia occidentale e l'Occidente greco. Dopo il primo volume, anche i seguenti, specialmente il secondo²¹ e il terzo²², contengono studi direttamente interessanti l'Etolia, l'Acarnania, l'Epiro e le Isole ioniche, mentre il quarto apre prospettive storiche fra la Grecia e gli empori padani del Nord dell'Adriatico²³.

5. Digitalizzazione dell'archivio dei calchi epigrafici

Desidero infine segnalare un importante lavoro condotto nell'ultimo anno dalla nostra équipe, in particolare da Michela Socal: la digitalizzazione completa dell'archivio fotografico e dei calchi

17 http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=83878.

18 Antonetti 1994b e Antonetti 1999.

19 Antonetti – Cavalli 2012.

20 Antonetti 2010c.

21 De Sensi Sestito – Intriari 2011.

22 Breglia *et al.* 2011.

23 Baldassarra 2013.

del Laboratorio di Epigrafia greca che, come sopra indicato, si riferisce per il 90% a monumenti epigrafici della Grecia occidentale. Le schede del catalogo dei calchi e delle foto sono state condotte tenendo presenti le norme ICCD (RA, Ministero Italiano per i Beni e le Attività Culturali) con lo scopo di arrivare a una pubblicazione on-line dell'archivio: una sperimentazione della messa in rete avverrà entro il 2014. Il progetto è stato presentato, con D. Baldassarra e M. Socal, alla Ca' Foscari Digital Week del 10 maggio 2013²⁴.

6. Conclusioni e prospettive

Concluderò con qualche considerazione sulla funzione di richiamo e di apertura all'esterno che un Laboratorio epigrafico attrezzato può svolgere, se messo in condizioni di funzionare come struttura stabile. L'esperienza che abbiamo acquisita comincia ad essere conosciuta nell'ambiente scientifico: negli ultimi anni ho registrato con piacere la richiesta, da parte di alcuni colleghi, della nostra consulenza e del nostro intervento in occasione di visite scientifiche alle locali collezioni epigrafiche. Contemporaneamente arrivano proposte di collaborazione e richieste di consulenza su documentazione edita ma soprattutto inedita appartenente ai contesti storico-archeologici più diversi, vista la diffusione dell'ellenismo nel bacino del Mediterraneo: speriamo di poter rispondere a tutte le richieste positivamente, ma molto dipenderà dal reclutamento di giovani epigrafisti e dal futuro dei primi, già formati.

ABSTRACT

RESEARCH ACTIVITY OF THE GREEK EPIGRAPHY LABORATORY CA' FOSCARI UNIVERSITY OF VENICE

The Laboratory for Greek Epigraphy was founded in 1999 at Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, by Prof. Claudia Antonetti (http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=83597). During the last ten years the main target of the Laboratory has been historical-epigraphical research on North-Western Greece, through the following international projects: the (now imminent) edition of the epigraphical collections of the Museums in Thyrio and Agrinio, thanks to the generosity of the 36th Hellenic Ephorate of Antiquities and in tandem with the Seminar für Alte Geschichte of the University of Münster, directed by Prof. Peter Funke; the updating of the *corpora* of Western Greece, in collaboration with the *Inscriptiones Graecae* of the Brandenburgische Akademie - Berlin, in concert with Prof. P. Funke and K. Hallof; the edition of the inscriptions found in Thermo by Prof. Ph. Petsas† in the 1970s. We will present the work of a very young research unit, whose members are Stefania De Vido, Damiana Baldassarra, Edoardo Cavalli, Francesca Crema, Silvia Palazzo.

24 Cfr. <http://www.digitalweek.it> e <http://www.digitalweek.it/2013/04/digitalizzazione-didattica-e-ricerca-l'archivio-di-calchi-del-laboratorio-di-epigrafia-greca/>.

Bibliografia dei componenti del Laboratorio di Epigrafia greca dell'Università Ca' Foscari di Venezia relativamente all'Etolia e all'Acarnania

- Antonetti 1986 C. Antonetti, L'Acarnania in epoca imperiale: contributi epigrafici, *Epigraphica* 48, 39-71.
- Antonetti 1987a C. Antonetti, Le popolazioni settentrionali dell'Etolia: difficoltà di localizzazione e problema dei limiti territoriali, alla luce della documentazione epigrafica, in P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du Colloque International de Clermont Ferrand, 22-25 octobre 1984*, Clermont Ferrand, 95-113.
- Antonetti 1987b C. Antonetti, AGRAIOI e AGRIOI (Montagnards et bergers: un prototype diachronique de sauvagerie), *DialHistAnc* 13, 199-236.
- Antonetti 1988 C. Antonetti, Problemi di topografia storica del territorio etolo-acarnano: appunti sulla base di nuove testimonianze epigrafiche, in P. Janni – E. Lanzillotta (eds), *Geographia. Atti del Secondo Convegno Maceratese su Geografia e Cartografia Antica*, Roma, 11-38.
- Antonetti 1988a C. Antonetti, Il santuario apollineo di Termo in Etolia, in M.M. Mactoux – E. Géný (eds), *Mélanges Pierre Lévêque* (Annales Littéraires de l'Université de Besançon), Paris – Besançon, Les Belles Lettres, IV, 1-27.
- Antonetti 1990 C. Antonetti, *Les Étolien: image et religion* (Centre de Recherches d'Histoire Ancienne de Besançon, 92), Besançon – Paris.
- Antonetti 1994a C. Antonetti, Strabone e il popolamento originario dell' Etolia, in A. M. Biraschi (ed.), *Strabone e la Grecia*, 119-136.
- Antonetti 1994b C. Antonetti, Un decreto etolico inedito del 165/4 a.C. per un acheo di Dime, *ZPE* 101, 127-135.
- Antonetti 1995 C. Antonetti, Alcmene e l'occidente greco (nota al fr. 24 Calame), *Hesperia* 5, 25-35.
- Antonetti 1996a C. Antonetti, La diffusione dei nomi romani in Etolia e in Acarnania e la presenza romana nella regione, in A.D. Rizakis (ed.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity*, Athens, 149-155.
- Antonetti 1996b C. Antonetti, I Driopi e alcune antiche tradizioni eraclidi della Grecia centrale, in E. Olshausen – H. Sonnabend (eds), *Geographica Historica* 8, 267-274.
- Antonetti 1997a C. Antonetti, Aetolian file (rev.), in P.M. Fraser - E. Matthews (eds), *Lexicon of Greek Personal Names*, III 1, Oxford.
- Antonetti 1997b C. Antonetti – Rev. of P. Bertold – J. Schmid – Ch. Wacker (eds), Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland (Würzburg, Oberhammer-Gesellschaft e. V. München 1996), *Epigraphica* 59, 425-429.
- Antonetti 1999 C. Antonetti, Termo (Etolia): scoperte epigrafiche degli anni 1969-72, in S. Panciera (ed.), *Atti dell'XI Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*, Roma, 301-309.
- Antonetti 2000a C. Antonetti, Verso l' Occidente sulle orme di Esiodo, in M. Alganza Roldan – J.M. Camacho Rojo – P.P. Fuentes Gonzalez – M. Villena Ponsoda (eds), *ΕΠΙΕΙΚΕΙΑ, Studia graeca in memoriam Jesús Lens Tuero*, Homenaje al Profesor Jesús Lens Tuero, Granada, Athos-Pergamos, 19-25.
- Antonetti 2000b C. Antonetti, Παρατηρήσεις επί των αιτωλικών ανθρωπωνυμίων, in J. Velissaropoulou-Karakosta – S. Troianos – K. Bourdara – M. Stathopoulos – N. Klamaris (eds), *TIMAI Ιωάννου Τριανταφυλλόπουλου*, Athens - Komotini, 173-179.
- Antonetti 2005 C. Antonetti, La tradizione eolica in Etolia, in A. Mele – M. L. Napolitano – A. Visconti (eds), *Eoli ed Eolide tra madrepatria e colonie*, Napoli, Luciano, 55-70.
- Antonetti 2010a C. Antonetti, Il koinon etolico di età classica: dinamiche interne e rapporti panellenici, in Antonetti 2010c, 163-180.
- Antonetti 2010b C. Antonetti, I diversi aspetti di una koine socio-culturale nelle Grecia nord-occidentale di epoca ellenistica, in Antonetti 2010c, 301-326.
- Antonetti 2010c C. Antonetti (ed.), *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni. Atti del Convegno Internazionale, Venezia, 7-9 gennaio 2010* (= Diabaseis 1), Pisa, ETS.
- Antonetti 2011a C. Antonetti, Un Italiota ad Argo di Anfilochia, in G. De Sensi Sestito – M. Intrieri (eds), *Sulla rotta verso la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente* (= Diabaseis 2), Pisa, ETS, 391-410.
- Antonetti 2011b C. Antonetti, La madrepatria ritrovata. Corinto e le poleis della Grecia nord-occidentale, in L. Breglia – A. Moleti – M.L. Napolitano (eds), *Ethne, identità e tradizioni: la "terza" Grecia e l'Occidente* (= Diabaseis 3) Pisa, ETS, 53-71.
- Antonetti 2012a C. Antonetti, Il trattato fra Sparta e gli Etoli Erxadie: una riflessione critica, in S.

- Cataldi (ed.), *Salvare le poleis. Costruire la concordia, progettare la pace* (= *Fonti e studi di storia antica*), *Convegno internazionale di Storia greca, Torino, Archivio di Stato, 5-7 aprile 2006*, Alessandria, 193-208.
- Antonetti 2012b C. Antonetti, Aitolos and Aitolia: ethnic identity per imagines in K. Tausend (ed.), *Identitätsbildung und Identitätsstiftung in griechischen Gesellschaften: Vorträge gehalten im Rahmen eines Symposiums von 28-29. Jänner 2010* (= A.R.G.E.I.A., 1) hrsg. v. M. Offenmüller, Graz, Grazer Universitätsverlag, 183-200.
- Antonetti 2013 C. Antonetti, Venitian and Italian research on Akarnania and adjacent areas, in *Forschungen in Akarnanien I*, 7-14.
- Antonetti – Baldassarra 2004 C. Antonetti – D. Baldassarra, Aggiornamento archeologico-epigrafico e nuove prospettive di ricerca per l'Etolia e l'Acarnania, *Epigraphica* 56, 9-35.
- Antonetti *et al.* 2010 C. Antonetti – D. Baldassarra – E. Cavalli – F. Crema, Tynnicha per Elaine: un "piccolo" contributo, in R. Catling – F. Marchand – M. Sasanow (eds), *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews*, Oxford, 312-319.
- Antonetti – Cavalli 2004 C. Antonetti – E. Cavalli, La composita facies culturale dell'Etolia meridionale in epoca arcaica, in P. Cabanes – J.-L. Lamboley (eds), *L'Épire dans l'Antiquité, IV, Actes du Colloque International de Grenoble*, Paris, 93-112.
- Antonetti – Cavalli 2012 C. Antonetti – E. Cavalli, Il Fondo epigrafico Petsas presso l'Università Ca' Foscari Venezia. Iscrizioni di Termo (Etolia), *ZPE* 180, 173-201.
- Antonetti – Cavalli 2013 C. Antonetti – E. Cavalli, s.vv. Aitolian League; Dikaiarchos, Aitolian; Skopas, Aitolian, in R.S. Bagnall – K. Brodersen – C. Champion – A. Erskine – S. Huebner (eds), *The Encyclopedia of Ancient History*, New-York - Oxford, 251-256, 2094, 6278-6279.
- Antonetti – Matijašić 2013 C. Antonetti – I. Matijašić, s.vv. Epidamnos / Dyrrhachion, Skerdilaidas, in R.S. Bagnall – K. Brodersen – C. Champion – A. Erskine – S. Huebner (eds), *The Encyclopedia of Ancient History*, New York - Oxford, 2442-2443, 6275-6276.
- Baldassarra 2010 D. Baldassarra, Le liste cultuali della Grecia nord-occidentale: tipologie, protagonisti e fenomenologia rituale, in Antonetti 2010c, 341-371.
- Baldassarra 2013 D. Baldassarra, *Dal Saronico all'Adriatico. Iscrizioni greche su ceramica del Museo Archeologico Nazionale di Adria* (= Diabaseis 4) Pisa, ETS.
- Baldassarra – Ruggeri 2010 D. Baldassarra – A. Ruggeri, Intorno al sacrificio: aozos e hierophoros, in Antonetti 2010c, 373-384.
- Biagetti 2011 C. Biagetti, Fra Eveno e Tafiasso: leggende, territorio e storia ai confini dell'Etolia, in Breglia *et al.* 2011, 518-541.
- Breglia *et al.* 2011 L. Breglia – A. Moleti – M.L. Napolitano (eds), *Ethne, identità e tradizioni: la «terza» Grecia e l'Occidente* (= Diabaseis 3), Pisa, ETS.
- Bugin 2010 E. Bugin, Asylia sotto gli occhi di Artemide: considerazioni a partire da un decreto di Calidone, in Antonetti 2010c, 395-407.
- Cavalli 2010 E. Cavalli, Hos agathon ouk apolole areta. Storia e gloria nell'età dei Diadochi, in Antonetti 2010c, 409-428.
- Crema 2010 F. Crema, Pritania e spazio civico, in Antonetti 2010c, 201-223.
- Criveller 2010 E. Criveller, Epigrammi funerari di Etolia e Acarnania tra III e II sec. a.C., in Antonetti 2010c, 429-457.
- De Sensi Sestito – Intrieri 2011 G. De Sensi Sestito – M. Intrieri (eds), *Sulla rotta verso la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente* (= Diabaseis 2), Pisa ETS.
- De Vido 2010 S. De Vido, Istituzioni, magistrature, politeiai: frammenti di documentazione e spunti di ricerca in Antonetti 2010c, 257-272.
- Freitag 2001 K. Freitag, Some News about Inscriptions from Northwestern Greece: Preliminary Remarks on Recent Epigraphical Work in the Museums of Thyrrion and Agrinion, in *Foundation and Destruction*, 225-228.
- Freitag 2007 K. Freitag, Der Symmachievertrag zwischen Rom und Thyrrheion aus dem Jahre 94 v. Chr. Ein neues Fragment zu IG IX 12 2, 242, in G. Cresci Marrone – A. Pistellato (eds), *Studi in ricordo di F. Broilo, Atti del convegno, Venezia, 14-15 ottobre 2005*, Padova, 341-352.
- Funke 2001 P. Funke, Acheloos' Homeland. New Historical-Archaeological Research on the Ancient Polis Stratos, in *Foundation and Destruction*, 189-203.
- Funke *et al.* 1993 P. Funke – H. J. Gehrke – L. Kolonas, Ein neues Proxenedekret des Akarnanischen Bundes, *Klio* 75, 131-144.
- Matijašić 2010 I. Matijašić, Magistrati militari in Grecia nord-occidentale? Riflessioni su alcune istituzioni cittadine, in Antonetti 2010c, 225-244.
- Pietragnoli 2010 L. Pietragnoli, I probouloi nel pensiero politico e nella pratica istituzionale: un tentativo di sintesi, in Antonetti 2010c, 245-256.